

De geschiedenis van de bulten van Bultendorp Gaanderen

Auteur Harry Krul

Inleiding

Gaanderen wordt in carnavalstijd Bultendorp genoemd naar de in Gaanderen voorkomende zandduinen, de bulten. Dit zijn rivierduinen die ontstaan zijn aan het eind van de laatste ijstijd. In carnavalstijd worden ze bezongen: 'Ik hol zo van ow bulten en ook van ow angezicht'. Helaas is er door onze voorouders op een aantal plaatsen ingegrepen in deze 'zandleveranciers' en het landschap daardoor sterk veranderd. In deze Kronijck wordt uitgebreid stilgestaan bij het ontstaan, maar ook bij de gevolgen van de afgraving van de duinen. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van door de Werkgroep Rivierduinen verzamelde gegevens en beschreven achtergronden.

Ontstaan

Gaanderen ligt op de grens van het dekzandgebied van Oost-Nederland en het stroomgebied van de Oude IJssel. Aan het einde van de voorlaatste ijstijd, stroomde de Rijn door de huidige IJsselbedding. De hoofdloop van de Rijn verplaatste zich ongeveer 35.000 jaar geleden naar het gebied ten zuiden van Montferland.

De huidige Oude IJssel ontstond in een periode rond 15.000 jaar geleden. Er was toen een koud, droog en winderig klimaat. Zo ontstond er een vlechtend riviersysteem met vele ondiepe beddingen in een brede overstromingsvlakte. Deze vlakte stond, door het klimaat van lange koude perioden en korte perioden met veel waterafvoer, een groot deel van het jaar droog en was onbegroeid. De toen heersende zuidwestenwinden waaiden het zand dat aan de oppervlakte lag naar de noordoostelijke kant op tot duinen. Dat zijn de rijen heuvels of bulten, die over een uitgestrekt gebied ten noordoosten van de Oude IJssel liggen, ruwweg van Anholt (Dld) tot Drempt. De rivierduinen in Gaanderen maken dus deel uit van een gordel van rivierduinen die langs de Oude IJssel zijn ontstaan nadat de Rijn haar loop in zuidelijke richting heeft verlegd. Een dergelijke reeks is tamelijk zeldzaam en komt verder in Nederland alleen voor langs de oostelijke Maasoever.

Fig 1: Rivierduin met begroeiing (rapport Werkgroep Rivierduinen)

In Gaanderen zijn twee rijen duinen geweest met toppen tot ruim 25 meter. De ene rij bestaat nu nog (met enige gaten), en loopt vanaf de Hogeweg-Warnersstraat naar de Kerkstraat. De andere is voor het zicht vrijwel geheel verdwenen. Deze lag vlak ten noorden van de Rijksweg. Ze liepen in het westelijk deel op ongeveer 500meter afstand parallel aan elkaar, maar buigen in het oosten naar elkaar toe en komen vlakbij de Akkermansbeek samen.

De naam Gaanderen is in de 12e eeuw ontstaan en is ontleend aan deze heuvels. Er wordt eerst gesproken over Gernere, later Gander en Gaander. De naam Gernere is afgeleid van 'ger' en 'laar', wat spitse heuvelrij betekent.

In 1956 is een gedetailleerde bodemkaart opgesteld voor Doetinchem. Op de kaart zijn duidelijk de twee bovengenoemde stuifduinruggen te zien. Tussen beide ruggen liggen enkgronden¹. Aan de oostzijde van Gaanderen is ter hoogte van de Kerkstraat nog een verbinding tussen beide ruggen zichtbaar.

De duinen waren eerst natuurlijk onbegroeid, maar door de verwarming en vernatting van het klimaat na de ijstijd raakten ze begroeid met bos. Vanaf het moment dat in 1689, de Rekhemse ijzermolen wordt geopend, ontstaat een nieuwe bron van inkomsten gerelateerd aan de IJzerindustrie. Dit heeft ook grote gevolgen gehad voor het landschap. Menige boom en zelfs hele bossen zijn in de meilers van de houtskoolbranders verdwenen. Op de Historische kaart van 1879 is het bos teruggedrongen tot ongeveer de grenzen van het bos, zoals deze op dit moment aanwezig zijn. In Gaanderen is het oude landschap nog herkenbaar aan de ligging van de oude wegen die het reliëf volgen, de ligging van oude boerderijen die bewoningsplaatsen markeren en door de hoge koppen van de rivierduinen. Alleen op de koppen van de duinen zijn nog bossen aanwezig. In Gaanderen zijn lagere delen van het duin voor wonen in gebruik genomen. Buiten het dorp zijn op enkele plaatsen nog kleine dalen en steilranden te vinden. In de gebieden Koekendaal en de Wrange tussen Doetinchem en Gaanderen, zijn deze situaties nog goed zichtbaar.

Cultuurhistorie

Fig. 2 Topografische kaart Gaanderen in 1879 en Fig. 3 in 1994

Rivierduinen zijn hooggelegen gebieden aan de rand van lage, maar vruchtbare streken. Dit geldt ook voor de rivierduinen in Gaanderen. De hoge rivierduinen boden lange tijd veiligheid en beschutting tegen de natuur voor de mensen die hier leefden. Op de archeologische waardenkaart zijn in Gaanderen sporen van menselijke activiteiten terug te vinden tot in het laat neolithicum op het duin Beekstraat-Leuverinkstraat-Richtersbos). Dit wil zeggen tot mogelijk 2000-3000 jaar geleden. Vanaf deze tijd zijn onafgebroken sporen van bewoning aanwezig. De meer recente geschiedenis speelt zich af op het moment dat het dorp Gaanderen ontstaat.

Het dorp is ontstaan als een agrarische gemeenschap. Dit verandert als in 1689 een ijzerhut wordt gebouwd. Vanaf dat moment groeit de bevolking en verandert het dorp van een agrarische gemeenschap in een industriële gemeenschap. De verstedelijking, de vorming van het Gaanderen zoals we nu kennen, is echter van de laatste eeuw. De rivierduinen hebben dus eeuwenlang het beeld van Gaanderen gedomineerd.

In de vorige eeuw zijn grote delen van de duinen vergraven. O.a. van de Mullinksbult, langs de Kerkstraat is een groot gedeelte vanaf het spoor tot aan de noordelijke Tuinstraat verdwenen. Hierop stond het in 1930 geopende 'Sanatorium Zonneheuvel': een aantal dagverblijven voor patiënten met t.b.c. en een schooltje. De huisjes stonden op een vlonder, zodat ze met de zon konden meedraaien. Dit sanatorium heeft voor zover bekend alleen in de jaren 30 dienst gedaan.

Fig.4 Sanatorium De Zonneheuvel in Mullinksbos (archief OKV Gander); in de volksmond: De Tentjes

Ook de woning van de familie Harmsen die boven op de 'Kaminskibult' (tussen Kerkstraat Steverinkstraat en Tuinstraat) stond, moest wijken. Deze afgraving heeft in de jaren 1960-1965 plaatsgevonden.

De Doorninksbult (parallel aan de Warnersstraat) is voor een deel afgegraven. Uit een contract dat notaris Everdingen uit Terborg heeft opgesteld, blijkt dat transportbedrijf H.J. van Dam van een gebied van bijna 5 ha zand mag afgraven van dhr. Doornink.

Fig. 5. Bord van Van Dam om zand te kunnen kopen

Een aardige anekdote hierbij is het verhaal van een Terborgenaar, die voor de bouw van zijn huis aan de Kramerswei ophoozand nodig had. Van Dam had wel zand voor hem. Dit betekende dat de man met de schop kar na kar vulde met geel zand en van de Doorninksbult naar Terborg heeft gebracht à fl. 1,- per kar. Totale kosten fl. 101,- voor evenvele karren.

Ook richting de Hoofdstraat is flink wat zand van de Doorninksbult verdwenen. In 1958 is hier een speeltuin aangelegd en deze heeft in 1974 plaatsgemaakt voor de tennisvelden van Tega'74.

Fig. 6. Opening Speeltuin

Langs de Rijksweg is een groot gedeelte van het Ter Gunbos (door sommigen ook Thusbos genoemd) verdwenen, vaak gebeurde dit als werkverschaffingsproject. Zo is 9 ha van het Hamburgerbroek in Doetinchem opgehoogd door 80 werklozen van de gemeente Doetinchem begeleid door een hoofdopzichter van de Ned. Heidemij

Het zand werd per G.T.W naar het terrein vervoerd. Op de achtergrond de inmiddels ook verdwenen bandenfabriek van Vredestein.

Fig 7 en 8. Zandafvoer

Begroeiing

Grote delen van het nu nog bestaande rivierduin zijn in tegenstelling tot vroeger begroeid met bos. Het betreft overwegend loofbos met vooral zomereik en in mindere mate beuk en acacia. In veel bossen zijn restanten van oude hakhoutstoven aanwezig of vermoedt men dat het bos ooit als hakhout is geëxploiteerd, b.v. langs de Watertapweg. Een aanzienlijk deel van de bossen is meer dan 100 jaar oud bos. Doorninksbult, het bos aan de Tuinstaat en grote delen van de Vitens terreinen en de Wrange/ Koekendaal behoren hiertoe. Het eikenbos ten zuiden van de sportvelden in Gaanderen en het bos aan de Watertapweg zijn jonger.

Eigendom

De rivierduinen zijn overwegend eigendom van grotere organisaties. Doorninksbult, het duin aan de Watertapweg en het duin aan de Kerkstraat zijn eigendom van de gemeente Doetinchem, evenals het eikenbroekbos ten zuiden van sportpark de Pol en het vergraven duin in het Ter Gunbos aan de rijksweg. Vitens bezit grote delen van de duinen op de Wrange, andere delen zijn eigendom van Staatsbosbeheer. Slechts kleine delen zijn eigendom van particulieren, het duin aan de Tuinstraat, of van fondsen (Gasthuisfonds) of stichtingen zoals een deel van het duin aan de Kerkstraat. De omringende gronden zijn vrijwel allemaal particulier bezit. Aangezien de huidige eigenaren het landschappelijk en cultuurhistorisch belang van de duinen inzien zullen, naar aangenomen mag worden, ingrepen als in de vorige eeuw uitblijven.

Vroeger en huidig gebruik

De rivierduinen zijn nu vrijwel allemaal in gebruik als bos- of natuurgebied. De zuidelijke rij is in de loop van de 20e eeuw grotendeels afgegraven en gladgestreken. Zo is het duin aan de Beekstraat en de Akkermansstraat gedeeltelijk als woongebied in gebruik. In de Beekstraat is nog een open ruimte tussen de woningen aanwezig die gebruikt wordt als fietscrossbaan. Behalve landbouwkundig gebruik wordt het gebied nog voor een groot aantal andere zaken gebruikt. Zo zijn Zorghotel "Den Ooiman", vakantieverblijf "De Ooymanhoeve", "Camping de Wrange" en café-zalencentrum "Het Onland" in en aan de rand van het noordwestelijk duingebied gevestigd. Het vermelden waard is nog dat op het duin aan de Watertapweg vroeger een korenmolen heeft gestaan. Deze molen is in 1874 gebouwd en rond 1920 afgebrand en niet meer opgebouwd. De langs deze molen lopende route, het Mullepad, wordt weer in ere hersteld. De Sportterreinen van Gaanderen liggen tussen twee rivierduinen in, waarschijnlijk ook op gedeeltelijk afgegraven terrein. Op het duin is de basisschool Wis en Wierig gevestigd.

Doorsnijdingen

Omdat de rivierduinen al eeuwenlang zijn gebruikt om er te wonen zijn de duinen op veel plaatsen doorsneden. Het spoortracé heeft de duinen benut als een veilig en droog tracé.

Soms volgen wegen de contouren van het land, zoals de Rijksweg en de Watertapweg. Maar er zijn ook voorbeelden dat de duinen zijn doorgraven zoals bij de snelweg A18. Je kunt zeggen dat de oude historische wegen met de vorm van het landschap zijn aangelegd en dat de jongere wegen meestal de kortste route hebben genomen. Dit is natuurlijk mede ingegeven door de ontwikkeling van machines die dit mogelijk maakten. De nieuwe doorsnijdingen hebben hierdoor meer impact dan de oude historische.

Toekomst

Inmiddels is een van de voorstellen van de Werkgroep Rivierduinen overgenomen, n.l. om in het Ter Gunbos in elk geval weer reliëf aan te leggen en het bos meer open te maken. Het herstellen van het oorspronkelijke landschap, dus het weer aanleggen van duinen van 20-25 meter hoog en dat ook nog met gebiedseigen zand, lijkt echter een utopie.

Fig. 9 Herstelwerkzaamheden in het Thusbos langs de Rijksweg.

Als de aanbevelingen van ‘Een visie voor behoud en herstel van de rivierduinen in Gaanderen’ worden opgevolgd, komt er in elk geval een eind aan het al dan niet per ongeluk laten verdwijnen van landschappelijk waardevolle elementen. Daarnaast kan door ingrepen als in het Ter Gunbos, geprobeerd worden iets van de vroegere situatie terug te brengen. Om het oorspronkelijke

rivierduinenlandschap terug te brengen, zouden er heel wat bomen gekapt moeten worden, maar of dat ook haalbaar is, is zeer de vraag. En dat terwijl al in 1861 in *Het Album der natuur* gerept werd van ‘een onafgebroken aaneenschakeling van zandduinen, die zulk een schilderachtige verscheidenheid opleveren.’

Gebruikte bronnen:

- **Foreest Groen Consult i.o.v. Werkgroep Rivierduinen** - Rivierduinen in Gaanderen; een visie voor behoud en herstel (2014)
- **R.P.H.P. van der Schans** - De bodemgesteldheid van de gemeente Doetinchem, rapport no. 442 (1956)
- **R.L. Roes** – Schets van Gaanderen van 1650 en 1830, zijn heuvels, beken en wegen; Kronijck 75
- **M.F. Mörzer Bruijns** - Atlas der Nederlandse landschappen (1979)
- **Dagblad De Oost-Gelderlander**; 28 april 1948
- **Album der natuur** (1861)
- **Gemeente Doetinchem**; Van oude en nieuwe naobers rond Slangenburgh (2012)

ⁱ Enk gronden zijn gronden die door eeuwenlange bemesting met mest gemengd met heideplaggen, e.d. zijn ontstaan.